

דוד אסף

# אמא יקרה לי

פרקי מסע בזמר העברי

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס  
האוניברסיטה העברית, ירושלים

## תוכן העניינים

|    |                    |
|----|--------------------|
| 9  | פתח דבר            |
| 15 | מבוא   אמא יקרה לי |
|    | אמא שלי   אמא יקרה |

## שער ראשון | בגולה

|     |   |
|-----|---|
| 47  | פרק 1   על הדרך עץ עומד: אמא ובן, גלות וציונות<br>השיר ויוצרו   מי הלחין?   חוה מאנגר קראו לה: אמו של איציק   עץ שחוח<br>באמצע הדרך: מקורותיו של שיר עם   העץ מכה שורשים בארץ ישראל  <br>העץ שהיה לתורן: נתן אלטרמן   שקמה ברוח: ימי מלחמה ותקומה   למי<br>שייך השיר?   עוף גוזל: התשובה הישראלית   |
| 107 | פרק 2   אמא הביאה לי בחור מפולין: על שידוכים ונישואים<br>מִי וְמִי יְהִי חֶתָּנִי?   שדכנים ושדכניות   כלותיו של קוני לְמַל   שיר השוק  <br>אמא הלכה לשוק: מקורות וגלגולים   התרגומים לעברית   אולי תרצי<br>להתחתן עם גנב?  |
| 145 | פרק 3   מכתב מאמריקה: שיר, סיפור וציור<br>מכתבים מהבית   שירים בשביל העם: "מכתב מאמריקה" מאת מארק<br>ורשבסקי   ה"מכתב מאמריקה" עולה לארץ ישראל   תשובת האם   יהודה<br>פֶן מצייר מכתבים מאמריקה ולאמריקה   |
| 177 | פרק 4   מכתב קטן לאמא: מחיר ההגירה<br>אָ בריוועלע דער מאַמען: השיר ומחברו   עוד מכתבים קטנים   איך שיר<br>נפוץ?   מכתב קטן לאמא: הסרט והציור   אבל איפה אמא? ייצוגי השיר<br>אחרי השואה  |
| 203 | פרק 5   אָ ייִדישע מאַמע: גלגולו של דימוי<br>האם היהודייה מהגרת לאמריקה   לידתו של השיר "אָ ייִדישע מאַמע"  <br>אמא של היידישע מאַמע: סופי טאקר   בין הנוסח באנגלית לנוסח ביידיש<br>  האם היהודייה והמאמא השחורה   האם היהודייה חוזרת לאירופה   אתה<br>הלוחם וגיבור היום: "אָ ייִדישע מאַמע" בעברית |

## שער שני | במולדת

- 235 פרק 6 | אָבִיךָ מֵת, אִמָּךְ חוֹלָה: מחיר החלוציות  
בין ארץ הולדת לארץ מולדת | בא מכתב מן הגולה | חלוץ בלי סוליות  
נעליים | אני לא אזוז מפה | מה עושה החלוץ בירושלים? | "שני מכתבים":  
ביצועים וגלגולי נוסח | בואי אמי, לארץ ישראל | מ"קונצרט שכולו תכלת"  
ועד "נה, לא אהיה עוד נע ונד"
- 275 פרק 7 | שלום לך, ילדי, שלום מאמא: גלגולו של מכתב  
"מכתב מאמא" של נתן אלתרמן | המלחין שמואל פֶּרְשֶׁקוֹ | תשובת הבן  
לאמו | מכתבים מצה"ל | הדור הבא
- 305 פרק 8 | רק חיימקה שלי אוהב את אמא באמת  
מצעדי יום העצמאות, החייל העברי והאמא היהודייה | הֵי, אבא, זה אני:  
התקבלותו של השיר | האם היהודייה בהומור האמריקאי של שנות השישים  
| האומנם "שיר שנולד בתוך חצי שעה"? עדותו של דן אלמגור | כולם דרכו  
ברגל הלא נכונה חוץ מג'ים | גלגולה של בדיחה: מג'וק הסקוטי ועד ג'ימי  
האירי
- 343 פרק 9 | רק עוד רגע, אמא: האם הישראלית  
פנס בודד | לילה ראשון בלי אמא | בואי אמא | אמא לא מרשה להתנשק:  
המקור הרוסי ותרגומיו | בואי רוח והמופע "הלוך הלכה החבריא"
- 363 פרק 10 | תמר זיגמן, כשאמא באה הנה יפה וצעירה: אמא של נעמי שמר  
שמ"ר: של מאיר רבקה | על חוף הירדן | חורשת האקליפטוס | דיוקן אמי  
שם, בשדה, בין דשא לאבן
- 391 קיצורים ביבליוגרפיים
- 409 מקורות ומזכים
- 419 מפתחות
- מפתח האנשים | מפתח השירים

## מבוא | אמא יקרה לי



### א | אמא שלי

כמעט לכל אחד ואחת, קטנים כגדולים, יש או הייתה אמא, וליהודים יש כמובן אמא יהודייה, שהרי תנאי בל יעבור להכרת ההלכה באדם כיהודי הוא התלות הביולוגית באמא יהודייה (שגם היא עצמה צריכה להיוולד לאם יהודייה, וכן הלאה במעלה הדורות עד שרה אמנו).

גם לי הייתה אמא יהודייה. אין בכך שום דבר מיוחד אלמלא המסע שעשתה האמא הפרטית שלי מפולין לארץ ישראל. לא משהו יוצא דופן בדורה, אף כי הכול היה אז יוצא דופן. היא לא נמלטה על נפשה, לא נאסרה בגולאג סובייטי, לא שהתה בגטו או במחנה ריכוז שבנו הגרמנים בפולין. מזלה שיחק לה והיא עזבה בזמן. הוריה ורוב בני משפחתה נשארו מאחור, צופים בה

בדאגה ותוהים על גורלם. אמי הייתה חיילת נטולת דרגות שהשתתפה, בדרכה הצנועה, בדרמה הגדולה של העם היהודי בעת החדשה, עם שנטל את גורלו בידו, וכמו אברהם אבינו יצא מארצו ומבית אבותיו אל עתיד חדש ולא נודע. רוב רובם של בני עמנו הפליגו אל ארצות המערב; אמא שלי בחרה להחליף גלות במולדת ולהיות שותפה לקימום מדינה ריבונית לבני דורה ולדורות הבאים. מסעות כאלה לא עושים עוד.

אמי, רחל בלומברג, נולדה בוורשה בקיץ של שנת 1916. פולין ובירתה ורשה, שהיו עד לא מכבר חלק מהאימפריה הרוסית הקורסת, נכבשו שנה קודם לכן על ידי צבאות גרמניה ואוסטרו-הונגריה, שהכריזו על הקמת "ממלכת פולין" (Królestwo Polskie). ממלכה זו החזיקה מעמד שנתיים בלבד (1916-1918), עד הקמתה של פולין העצמאית, "הרפובליקה הפולנית" (Rzeczpospolita Polska) בהנהגתו של יוזף פִּילְסוֹדְסְקִי, שהתקיימה עד פלישת הגרמנים בספטמבר 1939.

השינויים ההיסטוריים שהביאה עמה מלחמת העולם הראשונה לא ממש נגעו לילדים קטנים. רוֹחֶ'לָה גדלה בבית דתי מתון וציוני, בעל זיקה ברורה לתנועת "המזרחי". אביה ישראל צבי – סבי שמעולם לא הכרתיו – היה בעל חנות קטנה לתשמישי קדושה ולספרים, ששכנה באחת החצרות של רחוב נְלֵבְקִי (Nalewki), רחוב המסחר העמוס של הרובע היהודי בוורשה.<sup>1</sup> עשירים הם לא היו, אך גם לא עניים – בני המעמד הבינוני. הנערה רחל נשלחה ללימודים בבית ספר ממשלתי, שאמנם שפתו הייתה פולנית אך רוב המורים והתלמידים בו היו יהודים. בתי הספר הציבוריים הללו היו פופולריים מאוד בקרב יהודים, מפני שלא לימדו בהם בשבתות ובמועדי ישראל (ובשל כך כונו "שֶׁבִּסוֹבָקָה") ובעיקר משום שהלימודים היו חינם אין כסף. אמי אהבה את הלימודים, בעיקר את השפה הפולנית וספרותה, ואהבה את חברותיה לכיתה, שרובן באו מבתים חילוניים וגילו אהדה לקומוניזם. לולא נכנס אבי לתמונה ספק אם הייתה אמי מעלה בדעתה לעלות לארץ. מן הסתם הייתה נשאת בוורשה ויחד עם בני משפחתה הייתה מוצאת את עצמה ב"כיכר השילוחים" בדרך החד-כיוונית לטרבלינקא.

1 על רחוב נלבקי בתקופה זו ראו את תיאורו היפה של זונשיין, ורשה היהודית, עמ' 32-39.

מי שמשך אותה לצד השני של ההיסטוריה היהודית – ובדיעבד הציל את חייה וחרץ את גורלה של משפחתנו – היה אבא שלי, משה קרוֹנְהָ (1913–1993). הוא היה צעיר משכיל וכריזמטי שגדל בבית חסידי מודרני. גבר טוב מראה ובעל בלורית שופעת, ששילב רצינות תהומית, אירוניה וחוש הומור. הוא ידע עברית על בוריה, לשונו הייתה חדה ורהוטה, וכבר בגיל בר-מצווה גיבש לעצמו השקפת עולם ציונית-דתית וסוציאליסטית שבה דבק כל חייו. השניים גרו בשכונת קרובה – אבא גר ברחוב גְנֶשָה (Gęsia 31a); היום רחוב אנילביץ'), אמא ברחוב זמנהוף 24 – והיו לבני זוג כבר בימי בית הספר התיכון. אבא למד אז בבית המדרש לרבנים "תחכמוני" ברחוב גְזֵ'יבּוֹבְקָה (Grzybowska), שהיה מעין ישיבה תיכונית-ציונית ששילבה לימודי קודש וחול,<sup>2</sup> ואחר כך, כדי לזכות בתעודת הבגרות הפולנית ("מְטוֹרָה"), נרשם לגימנסיה היהודית-פולנית על שם יעקב פינקל שברחוב לֶשְנּוֹ (Leszno). רק טבעי היה שמזג הנעורים הסוער שתסס בו יקרבו גם לפעילות הפוליטית והמפלגתית האינטנסיבית שאפיינה את ורשה היהודית של אותם ימים. הוא החל בפעילות נמרצת בתנועת הנוער החלוצית "השומר הדתי" בוורשה, ובהדרגה היה אחד ממנהיגי הבולטים.<sup>3</sup>

בד בבד נרשם אבא בשנת 1932 לפקולטה למשפטים באוניברסיטת ורשה, ואילו אמא, שהייתה צעירה ממנו בשלוש שנים, המשיכה בלימודי התיכון. באוניברסיטה אבא החזיק מעמד שנה בלבד – האפליה הבוטה כלפי יהודים וההתנהגות האנטישמית הגלויה של הסטודנטים והמרצים רק חיזקו את השקפתו הציונית.

ב-1936 ביקר אבא בן העשרים ושתיים לראשונה בארץ ישראל. הוא שהה בה כחודשיים, חזר לפולין ועלה לארץ ב-1937 כחלוץ. הוא הצטרף לחברי קבוצת רוֹדְגֶס – קיבוץ הכשרה דתי-לאומי ששכן אז על אדמות כפר אברהם שליד פתח תקווה. חברי רוֹדְגֶס ייסדו לימים (ט"ו בחשוון תש"א; 1940)

2 על מוסד ייחודי זה ראו מרדכי חלמיש (פלינט), "בית המדרש 'תחכמוני'", אנציקלופדיה של גלויות: וארשה, א, עמ' 351–356; יצחק מישאל, "בית המדרש לרבנים תחכמוני בווארשא", מירסקי, מוסדות תורה באירופה, עמ' 585–603; קרונה, מורי ורבותי, אחי ורעי, עמ' 15–18.

3 על תנועה זו ראו בן יעקב, השומר הדתי בפולין.



הורי, רחל בלומברג  
ומשה קרונה,  
קודם נישואיהם.  
פְּאָסְצ'נו 1937

את קבוצת יבנה ליד גדרה, ועוד קודם לכן את קיבוץ טירת צבי בעמק בית שאן.<sup>4</sup> הורי היו בין ההולכים ליבנה, זכות שעמדה לי שנים רבות אחר כך, כאשר בראשית שנות השבעים עזבתי את תל אביב, שבה גרנו מאז שבו הורי משליחות בארצות הברית (1952), ועברתי לקבוצת יבנה, שבה למדתי כ"ילד חוץ" בבית הספר התיכון המשותף של הקיבוץ הדתי.

נחזור אחורה. אמא נשארה בפולין, ואבא, שכאמור כבר היה בארץ, השתלב במעגלי העיסוק הציבורי של תנועת "הפועל המזרחי". בראשית פברואר 1939 שב אבי לוורשה כדי להינשא לחברתו, ששמרה לו אמונים. הנישואים התקיימו בז' באדר תרצ"ט בטקס צנוע. אבא שהה בפולין עוד כמה שבועות, שבמהלכם נפרד מחברים ובני משפחה, ואחר כך שב ארצה.

עם תעודת הנישואים הרשמית בידי, ומתוך תחושת דחיפות, פעל אבא להשגת סרטיפיקט לרעייתו הטרייה במסגרת המכסות שניתנו ל"איחוד משפחות". הרישיון המיוחל התקבל, ואמא נערכה לפרידה מבני משפחתה. הימים היו ימי חודש אלול והוריה ביקשו, בשם מצוות כיבוד אב ואם, שתישאר עוד מעט ותעשה יחד אתם את חגי תשרי. במעין מרד נעורים

4 קרונה, מרודגס עד יבנה, עמ' 5-66.

סירבה אמא לבקשתם והחליטה לעזוב מוקדם ככל האפשר. בשבוע האחרון של ירח אוגוסט 1939 היא צררה את מעט חפציה ומלבושיה, נשקה בפעם האחרונה להוריה ונסעה ברכבת לקוֹנְסְטַנְצָה. בעיר הנמל הרומנית היא עלתה על סיפונה של האונייה האחרונה שיעוד הביאה עולים מפולין לארץ ישראל והגיעה לנמל חיפה יומיים לפני שהחלה הפלישה הגרמנית לפולין.<sup>5</sup>

עוד היא עושה את צעדיה הראשונים בארץ ישראל המנדטורית ומתאחדת עם בעלה בקבוצת רודגס, השלימו הגרמנים את כיבושה של פולין. שניים מאחיה כבר היו בארץ, אך את הוריה ושאר בני משפחתה לא ראתה עוד. היא מעולם לא סלחה לעצמה על שהשאירה אותם שם לבד.

גם לאבא ולאמא שלי היו אימהות, אך אחיותי ואני לא הכרנו אותן, ועד היום אין לי מושג איך הן נראו. אי שם בביתי צרורים אלבומי תמונות ששמרו הורי, ומן הסתם אותן סבתות נחבאות שם, אך משהו עמוק, שאיני יודע להסבירו, מרחיק אותי מהאלבומים הללו ומונע ממני לדפדף בהם. בני דורי, שגדלו כמוני ללא סבתות, אולי יבינו זאת.

הסבתות שלי נרצחו בשואה, וכמוהן גם הסבים וגם הרוב המוחלט של דודי ודודותי משני הצדדים. הורי, שחיו בארץ באותם ימי אופל, ביקשו להנציח את אימותיהם, ולימים, כשנולדה אחותי השנייה, ב-1950, הם קראו לה בשם יוצא דופן: אָמִי. מעט נערות ישראליות נשאו שם זה, ואחותי סבלה ממנו לא מעט בילדותה. היא לא הייתה אָמִי או אומִי, וגם לא אָמִי או אַיִמִי, אלא אָמִי (ואולי כדי להקל מעט עליה היא נקראה אמי במלעיל). רק מעטים תהו אז על מקורו של השם המיוחד, והיא עצמה – גם כשנשאלה – התקשתה להסבירו לבני גילה.

גם שמי היה חלק מעול הזיכרון של השואה: עוד בהיותי ברחם אמי דנו הורי בשאלת השם שבו ייקרא היילוד, ומאחר שבאותם ימים (גולדתי בראשית 1956) עדיין לא ידעו מראש מה יהיה מינו של העובר, החליטו הורי, בינם לבין עצמם, כי אם תהיה זו בת, היא תיקרא דינה, על שם אחותו הצעירה של

5 שביט וריינהרץ, הדרך לספטמבר 1939, עמ' 292–293.

אבא שנרצחה בשואה; אם יהיה זה בן הוא ייקרא דוד, על שם אחיה הצעיר של אמא שנרצח (לקרוא לי אָבִי – על שם אבותיהם – כנראה לא עלה על דעתם). ליתר ביטחון העניקו לי הורי שם פרטי נוסף, ישראל, על שמו של סבי מצד אמא, ישראל צבי בלומברג, שגם הוא נרצח ובו נפגוש מייד. לשם השני לא הייתה משמעות מיוחדת בעבורי; פרט להכרזתו בקול רם לפני שעליתי לתורה ביום הבר-מצווה ובעליות לתורה שבאו אחר כך או לרישומי בתעודת הזהות, הוא אף פעם לא היה חלק מחיי.

מלבד זאת, הורי לא הרבו לדבר על הוריהם. אמנם גדלנו בלי סבא וסבתא, ועם דוד אחד בלבד ששימש תחליף, אך באותם ימים לא ראינו בכך בעיה. הייתה לנו ילדות רגילה ושמחה, כי רוב החברים והחברות שלנו היו כמונו ורק מעטים זכו לסבא ולסבתא. את כאבם הסתירו הורינו מאתנו ושמרו אותם בינם לבין עצמם, ולכל היותר לתפילות "יזכור" ולשיחות עם חבריהם בני גילם ומקומם. אנו היינו הדור הצעיר, המחר, התקווה, העתיד הבהיר; למה לקלקל את רוחנו האיתנה בסיפורים רחוקים וקשים? די והותר היה בכך שכל שמחה משפחתית, ברית, יום הולדת או חתונה, ובוודאי ימי העצמאות, היו עוד ניצחון קטן על היטלר.

אבא חזר אל משפחתו לאחר שפרש מעבודתו בהנהלת הסוכנות היהודית והחל לכתוב את זיכרונותיו. עוד בשנות השישים רשם אבא ב"דפי העד" של יד ושם את מקצת שמותיהם של בני המשפחה שנרצחו בשואה והיו ידועים לו. וב-1987, כשפרסם בדפוס את זיכרונותיו, פירט את שמותיהם בדף ההקדשה של הספר.<sup>6</sup> ועם זאת, אולי באורח אופייני לאנשים כמותו, את זיכרונותיו הקדיש לחוויות הדור, לפעילותו האידיאולוגית והמפלגתית, ורק מעט שבמעט הרשה לעצמו להתייחס לבני משפחתו ולבני משפחת אמי. הוא לא תיאר את דמויותיהם ואת אורחות חייהם, ואפילו את נישואיו לאמא הזכיר בפסקה אחת בלבד. אין צריך לומר שפרשת גידולנו שלנו, ילדיו, לא זכתה לשום התייחסות. אולי חשש לסנטימנטליות ולרגשנות יתר, שבעיני בני הדור ההוא נתפסו כחולשה, ואולי פשוט לא חשב שזו מעניין.

6 קרונה, מורי ורבותי, אחי ורעי, עמ' 4. ראשיתו של הספר בסדרת פרקים שנדפסה בעיתון הצופה החל בשנת תשמ"ו (1985).



"ניצחון קטן על היטלר". הורי (יושבים) ואני ביניהם בשמחה משפחתית, 1960 בערך

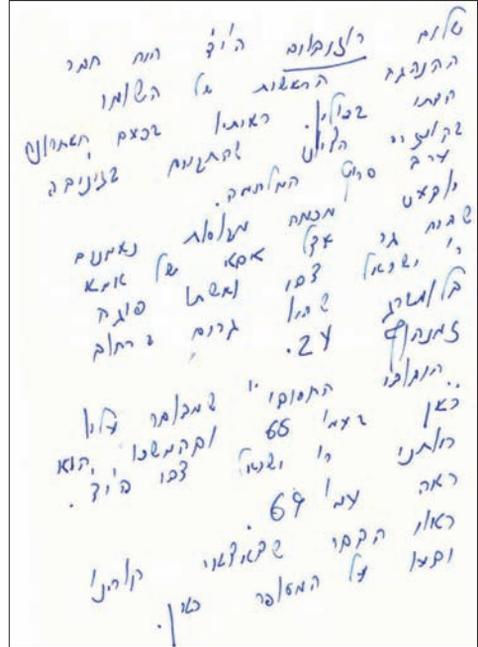
אירוע מיוחד במינו התרחש לאחר שהתאושש אבא מהתקף לב שעבר בשנת 1985. בערב יום הכיפורים תשמ"ו, כששב לביתו מבית החולים וחשב שימיו ספורים (בפועל נפטר שמונה שנים אחר כך, ב־1993), כתב את הדברים הבאים, ומסרם לי בתוך ספר באנגלית שהיה בספרייתו ושמו *A Warsaw Diary* (יומן ורשה), מאת מיכאל זילברברג, שהיה פעיל חינוך בגטו.<sup>7</sup> הוא סיפר לי שמעולם לא הראה את הספר לאמא כדי שלא לצערה, והשביע אותי שאנהג כמוהו. בספר הייתה עדות לגורלו הטרגי של סבי, ישראל צבי בלומברג. וכך כתב אבי על אותו פתק:

שלום רוזנבוים הי"ד היה חבר ההנהגה הראשית של השומר הדתי בפולין. ראיתיו בפעם האחרונה בקונגרס הציוני שהתקיים בז'נבה ערב פרוץ המלחמה. יודעני מכמה מקורות נאמנים שהיה גר אצל אבא של אמא ר' ישראל צבי ואשתו פיגה בלומברג שהיו גרים ברחוב זמנהוף 24. "היהודי החסידי" שמדובר עליו כאן בעמ' 68, ובהמשכו, הוא חותני ר'

7 זילברברג, יומן ורשה (אנגלית).

ישראל צבי הי"ד. ראה עמ' 69. ראוי הדבר שצאצאי הורינו ידעו על המסופר כאן.

'יומן ורשה' תורגם גם לעברית, וזה הקטע שבו הוא מספר על סבי:  
הלכתי למקום מגוריו של המזכיר [שלום רוזנבוים]. עם אשתו ועם ילדו התגורר בחדר אחד, בתוך דירת שני חדרים של משפחת חסידים. בעל הבית שכב חולה במיטתו ואמר תהלים [...] פתאום שמענו קולות צעדי ריצה בחצר. מבעד לחלון ראינו בני אדם מבוהלים ונבוכים מתרוצצים לכאן ולכאן. בתוך כמה דקות התמלאה החצר קצינים גרמנים. צעקו אל כל תושבי בית הדירות וציוו עליהם לרדת מיד לרחוב. מי שיישאר בביתו – יירה



[...] בתוך כמה דקות היינו בחוץ, בתוך האלפים שהיו שם לפנינו. היו שם אנשים, נשים וילדים [...] יהודים רבים היו לבושים בבגדיהם התחתונים, שיצאו מהם ממיטות חֶלְיִים, ובתוכם – החסיד בעל הבית.<sup>8</sup>

הפתק בכתב ידו של אבי

נאמן לצוואתו בעל פה של אבא לא הראיתי את הספר לאמא, ועד יומה האחרון היא לא ידעה עליו מאומה.

באוגוסט 2006 הדרכתי סיור לימודי בפולין מטעם בית שלום עליכם. למסעות הללו למזרח אירופה אני מקפיד להביא איתי בכל פעם אחד מארבעת ילדי, בתקווה שדרך חוויה ייחודית זו הם יבינו מעט ממה שאבא שלהם עושה, וגם אני, אולי, אבין טוב יותר את עולמם. הפעם הגורל נפל על בני הלל, שהיה אז נער בן ארבע-עשרה. באתר הזיכרון של כיכר השילוחים (אומְשֶׁלְגֶפֶלֶץ) בוורשה ניצבנו חפויי ראש והקשבנו לסיפור האקציות הגדולות, שבמהלכן נשלחו מכאן בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1942 כ-260,000 יהודים לטרבלינקה. בהחלטה של

8 זילברברג, יומן ורשה, עמ' 52-53.



בשנות אלמנותה גילתה אמא בעצמה כוחות שלא שיערה שקיימים בה: יכולת לחיים עצמאיים ותשוקה לחיי רוח. אני זוכר היטב שכמה שבועות לאחר מותו של אבא הלכנו יחד למכשיר הכספומט שבקרן הרחוב ושם לימדתי אותה הלכות כרטיס אשראי ומשיכת מזומנים; היא מעולם לא עשתה זאת קודם. על מחשב ואינטרנט לא היה בכלל מה לדבר. בהמשך עברה אמא דירה והתקרבה אלינו גם במובן הפיזי. כך יכלה להשתתף עמנו בסעודות השבת והחג ובהווי המשפחתי היום-יומי, וכך גם יכלה לעזור לנו ככל שהיה לאל ידה. היא השתתפה, עם עוד כמה מחברותיה, בחוגים ובהרצאות, מן הסוג שירושלים גדושה בהן, ואף נרשמה, משנה לשנה, לקורסים בספרות עברית, בהיסטוריה יהודית ובתנ"ך, שהיו פתוחים לקהל הרחב במכון להכשרת מורים "כרם". יותר משנות דור אחר כך, בכל פעם שאנו נפגשים, מזכירה לי בלהה בן אליהו, המרצה הוותיקה לספרות, את דמותה של אמא, שהשאירה עליה רושם כה גדול.

באותם ימים כבר התחלתי את דרכי האקדמית באוניברסיטת תל אביב, ואמא נרתמה לעזור לי ככל שאצטרך. מדי פעם ביקשתי ממנה שתתרגם בעבורי קטעי מקורות או מחקרים ביידיש והיא עשתה זאת ברצון והפיקה מכך הנאה עצומה. שלא כמו אבא, אמא לא גדלה בעברית, אלא ביידיש ובפולנית – את העברית רכשה לעצמה רק לאחר עלייתה לארץ, וגם זאת בלי עזרה ובקשיים רבים. כאשר נדרשה לכתוב, מעולם לא הצליחה להתגבר לגמרי על שגיאות הכתיב והאיות, וטעויות אלה הביכו אותה. אמא נהנתה ממיזם התרגומים שהטלתי עליה. הוא מילא את שעות הפנאי הרבות ונתן לה תחושת ערך. חידוד הזיכרון והחיפוש אחר התמורה העברית הנכונה לתרגום מילה זו או אחרת ביידיש החזירו אותה לעולם הלשוני של ילדותה וגרמו לה סיפוק רב. התרגומים הללו עוד שמורים אצלי; ראשוניים, גולמיים ודורשים עבודה רבה נוספת, אך באותה שעה זה כלל לא היה חשוב.

ואז הגיע יחזקאל קוטיק.

את שמו של קוטיק (1847–1921) שמעתי זעיר פה זעיר שם במהלך לימודי. הוא לא היה סופר אלא אדם פשוט, "בעל בית" שכתב זיכרונות מלאי חן וקסם על משפחתו שחייתה במשך דורות בעיירה הליטאית קמיניץ ליטובסק. הכרך הראשון של מינע זכרונות (זיכרונותי), שיצא בוורשה בראשית 1913,

זכה לפרסום רב והתקבל בהפתעה ובאהדה בלתי רגילה. שלום עליכם, למשל, שמעולם לא שמע על המחבר, כתב לו מכתב הערצה, לא פחות: אינני זוכר מתי הייתה לי הנאה כזאת, כזה עונג – תענוג רוחני אמיתי! אין זה רק ספר – זה אוצר, גן, גן עדן מלא פריחה ושירת ציפורים [...] אומר לך בלי שום חנופה או ענווה מזויפת – לעומתך ילד עני אנוכי, קבצן!

אף על פי שהספר הוא אחד מחיבורי המופת של ספרות הזיכרונות היהודית, אוהביה של מורשת יהודי מזרח אירופה בקושי שמעו עליו. הספר מעולם לא תורגם לעברית ונותר גן נעול ומעיין חתום. אין צריך לומר שכמעט לא נעשה בו שימוש כתעודה תרבותית חשובה לחקר חיי היהודים במאה התשע-עשרה, בפולין בפרט ובתחום המושב הרוסי בכלל.

אחד הקורסים הראשונים שלימדתי באוניברסיטה היה "חסידות והשכלה במזרח אירופה בראי ספרות הזיכרונות". הבאתי לתלמידי כמה קטעים שתרגמתי מזיכרונות קוטיק ותגובתם הנלהבת הבהירה לי את נחיצותו של הספר ואת חשיבותו.

נתתי לאמא את הכרך הראשון וביקשתי ממנה להתחיל לתרגמו לעברית – "זה יעזור לי", אמרתי לה, ודי היה בכך. אמא התאהבה. היא התמסרה לתרגום בכל כוחה. פרק אחר פרק, בכתב ידה ההססני, בעט כדורי שרץ על נייר שורות פשוט, הצטברו הפרקים ונהיו לחיבור שלם. בשלב זה עדיין לא ידעתי מה לעשות עם כל הטוב הזה שדרש עבודה רבה מצדי, ומסרתי לה מיד גם את הכרך השני – שיהיה...

אבל הכוח המושך היה גדול. בתוך זמן לא רב נשאבתי כולי לעולמו של אותו קוטיק וגמלה בלבי ההחלטה להכין מהדורה אקדמית מתורגמת ומבוארת של ספרו. הקלדתי למחשב את כל תרגומיה של אמא ובתוך כך התחלתי גם בעריכתם. העריכה חייבה השוואה מדוקדקת של המקור לתרגום, משפט אחרי משפט, ושכתוב חלקים גדולים מן התרגום הטבעי והתמים של אמא. מקובל לחשוב שכאשר תרגום משפה לשפה דורש עריכה גדולה מדי, עדיף

להרפות ולתרגם מחדש; לא זה היה המקרה. לא רק שקיומו של תרגום בסיס חסך ממני שעות עבודה רבות, אלא שמנקודת מבטי הייתה זו דרך מקורית ליציקת תוכן חדש ליחסי עם אמא. מאות בירורים, שאלות ששאלתי ושיחות ששוחחנו על תוכן הספר ופרשנותו, על הדמויות הצבעוניות שגודשות את דפיו, עלילותיהן והרפתקאותיהן, כל אלה גילו לי את אמא החכמה, הידענית והסקרנית שלא ידעתי שהייתה לי. ובו בזמן ירדתי אני לחייו של קוטיק וחקרתי כל פרט ופרט שהוזכר בזיכרונותיו. התוצאות לא איחרו לבוא בדמות הספר מה שראיתי... זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק, שראה אור בהוצאת אוניברסיטת תל אביב בשנת תשנ"ט (1998). בדף המזכרים נזכר כמובן שמה של אמא כמתרגמת, וב"ראש דבר" כתבתי כך:

מלאכת התרגום נעשתה בשיתוף פעולה מלא ביני לבין אמי מורתני, רחל קרונה, שנכבשה אף היא בקסמם של הזיכרונות ונענתה בהתלהבות לאתגר שבתרגומם. על מסירותה, מרצה הבלתי נדלה, חוכמתה וידיעותיה הרבות אני חייב לה תודה ואהבה שאין להביען במילים. "שלי ושלכם – שלה הוא" (גדרים נ ע"א).<sup>10</sup>

לשמחתה של אמא, שנוכחה לדעת כי עבודתה לא הייתה לריק, לא היה גבול. לאחר הכרך הראשון ראה אור בשנת 2005 גם הכרך השני (נע ונד), ובעקבותיהם תורגם הספר וראה אור במהדורות אקדמיות גם באנגלית, ברוסית ובפולנית. קוטיק וזיכרונותיו שבו אל "מחזור הדם" של ספרות המחקר, במידה רבה בזכותה של אמא.

ובאורח פלא, דבר התקשר בדבר. כך כתבתי בפתח הכרך השני:

כמעשה החלק הראשון כן מעשה החלק הזה. מאומה לא היה קורה בלא עזרתה, מסירותה וחוכמתה של אמי היקרה [...] שותפות בין-דורית זו ממלאת אותי שמחה וגאווה ואני רואה בה זכות גדולה שנפלה בחלקי. מה רבה הייתה אפוא התרגשותי, ואין צריך לומר תדהמתי, כאשר רק לאחר שראה אור החלק הראשון של הזיכרונות התברר לי כי גורל מוזר מקשר בין משפחתי מצד אמי ובין יחזקאל קוטיק: בין שתי מלחמות העולם מצא סבי המנוח, ישראל צבי בלומברג, את פרנסתו בחנות צנועה לממכר ספרים

10 שם, עמ' 11.

לוח 15 חודשים לשנים  
תרפ"ט-תר"ץ (1928-1929)  
הוצאת בית מסחר ספרים  
וטליתים י"צ בלומבערג,  
נאָלעווקי 31, וואַרשאַ



וטליתות שכתובתה הייתה נלבקי 31 ורשה. בכתובת זו בדיוק ניהל קוטיק את בית הקפה המפורסם שלו...<sup>11</sup>

זה היה הסבא שלי שלא הכרתי, ואני מדמיין לעצמי שהוא דווקא הכיר היטב את קוטיק, שהשניים בירכו איש את רעהו כשהתראו בחצר המשותפת ואולי אף שתו מדי פעם כוס קפה או קוניאק במסעדה החלבית של קוטיק – "המופלא שבבתי הקפה היהודיים בעולם"<sup>12</sup>. זה היה "היהודי החסידי" שמיכאל זילברברג תיאר את רגעיו האחרונים בגטו, ואמי לא ידעה עליהם מאומה עד יום מותה.

אמא שלי הלכה לעולמה בכ"ו בתשרי תש"ע (2009) והיא בת תשעים ושלוש. אני עדיין מתגעגע אליה.

11 קוטיק, נע ונד, עמ' 11.

12 כך הגדיר הסופר א' ליטווין (שמואל הורוויץ) את בית הקפה של קוטיק. ראו קוטיק, נע ונד, עמ' 253.

## ב | אמא יקרה

שבוע לאחר ט"ו בשבט תשפ"ד נערכה בגן "אילנות" שבבית שמואל בירושלים, שבו למד אז נכדי הבכור יפתח, חגיגת "יום המשפחה", החג שהחליף את "יום האם"<sup>13</sup>. הילדים החמודים, בניצוחן של הגננות, שרו את הקלאסיקה של הקלאסיקות – "אמא יקרה לי".

היש בינינו ילד או ילדה שגדלו בארץ – ורובנו היינו פעם כאלה – ואינם מכירים את השיר הזה? השיר, שנכתב כנראה בסוף שנות החמישים של המאה הקודמת על ידי משה דפנא (1884–1963) והולחן על ידי נחום נרדי (1901–1977), זכה להצלחה בלתי רגילה. הוא מושר מדור לדור כחלק מקאנון שירי הילדים שנלמד בגנים בישראל, ומלווה את הילדים בבגרותם ובזקנתם, אולי גם בזכות המנגינה הפשוטה והקליטה של נרדי, שמזכירה מלודיה של שיר עם ממזרח אירופה. מתברר שהשיר הקצרצר עבר שינויי נוסח משמעותיים. הקשבתי לשירת הילדים והופתעתי לגלות שבפיהם נוסח חדש ומחודש, ובו הילד מבטא את אהבתו לאמא, אך לא שוכח גם את אבא.

האמת היא שגם בזה אין חידוש, ועדות לשינוי הנוסח המגדרי בגנים מצאתי כבר באמצע שנות השישים, ודווקא בגן דתי: "הילדה והאם נכנסות למעגל ורוקדות יד ביד למילות השיר 'אמא יקרה לי, יקרה' [...] אחר כך ניגשת פנינה לאבא – וגם לו היא שרה את השיר 'אבא יקר לי יקר'".<sup>14</sup>

בהעדר כתב יד של דפנא או הדפסה מוקדמת של השיר קשה לדעת מה היה הנוסח המקורי ומתי בדיוק נכתב, אך אין ספק שגננות בישראל עשו בו

13 נתני גבאי, "כך נולד 'יום האם' בישראל", הספרנים: מגזין הספרייה הלאומית, 20 בפברואר 2023.

14 "ביקור בגן דתי", למרחב, 31 בינואר 1965, עמ' 3.



בתקליט זה, "לא תיכף היינו גדולים" (1960), הוקלט לראשונה השיר "אמא יקרה לי"

כבשלהן, וזו הסיבה למגוון הנוסחים.<sup>15</sup> בהקלטה המתועדת הראשונה של השיר, מ-1960, שרים יפה ירקוני וילדי הגן על שם יצחק אלתרמן (אביו של נתן) את המילים האלה:

|                                 |                             |
|---------------------------------|-----------------------------|
| אִמִּיךָ אֵלֶיךָ, אִמִּיךָ      | אִמָּא יְקָרָה לִי, יְקָרָה |
| אִמָּא יְקָרָה שְׁלִי           | אִמָּא יְקָרָה שְׁלִי       |
| אוֹהֶבֶת אִמָּא רַק אוֹתִי      | אוֹהֶבֶת אִמָּא רַק אוֹתִי  |
| כֵּן, רַק אוֹתִי. <sup>16</sup> | כֵּן, רַק אוֹתִי.           |

15 ארכיונו של דפנא שמור בספרייה הלאומית (Arc. 4° 2077), אך גם לאחר חיפוש נמרץ לא נמצא בו זכר או רמז לשיר זה. הוא לא נדפס באף ספר שלו ולא נכלל ברשימת חמישים שיריו המולחנים שערך מאיר נוי (שמורה בארכיונו של דפנא); עם זאת נוי ייחס את השיר בפירושו לדפנא בכרסתת האתחלתאות לשירים עבריים, עמ' 1401. בהנחה שדפנא אכן חיבר את השיר (שאוילי נדפס באחד מעיתוני הילדים של התקופה וכך הגיע לתשומת לבו של נחום נרדי), אפשר לשער שהוא לא היה גאה בו במיוחד.

16 התקליט "לא תיכף היינו גדולים", הד ארצי, 1960 (AN 43-84) הופק ביוזמתה ובעריכתה של הגננת חוה נֶרְבָּה (אמה של נשיאת בית המשפט העליון לשעבר דורית פִּינֵיש). בניגוד לכל השירים האחרים בתקליט, לשיר "אמי (כך!) יקרה לי" אין ייחוס למחבר או למלחין.

נוסח ראשוני זה כתוב מנקודת מבטו האנוכית והחד-סטרתית של הילד, שהוא עדיין תינוק: אמא אוהבת רק אותי, והוא בתמורה אינו משיב לה באהבה, כפי שניתן היה לצפות, אלא רק בחיוך. זמן לא רב אחר כך נוצר הנוסח המקובל עד היום, שהונצח בספר שירי הילדים 100 שירים ראשונים, שראה אור ב-1981 והיה מיד לרב-מכר שמצא את מקומו במאות אלפי בתים בישראל. בנוסח זה, יחסי הגומלין בין הילד לבין אמו הם שוויוניים: אמא אוהבת אותי והוא אוהב אותה, ואף מודה לה בחיוך ובשיר קטן.

|                               |                            |
|-------------------------------|----------------------------|
| אָמאָ יִקְרָה לִי יְקָרָה     | אָמאָ יִקְרָה לִי יְקָרָה  |
| שִׁיר קָטָן אֲשִׁירָה לָךְ    | אָמאָ יִקְרָה שְׁלִי       |
| כִּי אֲנִי אוֹהֵב אוֹתָךְ     | מְאֹד אוֹהֶבֶת הִיא אוֹתִי |
| אוֹהֵב אוֹתָךְ. <sup>17</sup> | מְאֹד מְאֹד.               |



100 שירים ראשונים. איור: דוש

חיוניותו וגמישותו של השיר, שאפשרה לו לשרוד בשיח הזהויות המשפחתי המשתנה, מתגלות כאמור בגני הילדים שבהם הסבו הגננות את הבית השני על אבא, ובכך נוצר שוויון בין שני ההורים ואיזון פנימי בתוך השיר, מה שכנראה לא עלה כלל על דעתו של המשורר:

אָבא'לָה יִקְר לִי, אָבא'לָה  
שִׁיר קָטָן אֲשִׁירָה לָךְ  
כִּי אֲנִי אוֹהֵב אוֹתָךְ  
אוֹהֵב אוֹתָךְ, אוֹהֵב אוֹתָךְ.<sup>18</sup>

משה דפנא (מקודם בלאושטיין), יליד סוד'ילקוב שבאוקראינה, היה איש העלייה השנייה שהגיע לארץ ישראל ב-1906. הוא היה משורר לירי שאהב

17 גרדוש וואליגון, 100 שירים ראשונים, עמ' 16.  
18 תועד בגן בית שמואל בירושלים ב-9 בפברואר 2024.



את השפה העברית אהבת נפש. עיקר מלאכתו היה בתחום החינוך: הוראה, ניהול ופיקוח, ובין לבין כתב סיפורים ושירים (שאת מקצתם גם הלחין בעצמו), ערך ותרגם. שירי הילדים היו משניים בחייו, אך דווקא בזכותם התפרסם לדורות, ובייחוד בשל שירו "למה?" המוכר יותר כ"הודי חֲמוּדִי". הודי היה שם החיבה

משה דפנא  
ונכדו גלעד (גילי)  
בקיבוץ מעוז  
חיים

של נכדו אהוד, שגדל בקיבוץ מעוז חיים שבעמק בית שאן לאביו אביטל, בנו הבכור של דפנא. סבא משה, שגר בתל אביב הרחוקה, חיבר בשנת 1942 לכבוד נכדו בן השלוש את השיר, שיכול היה להתאים לכל ילד סקרן שמציק להוריו בשאלות שאינן נגמרות.<sup>19</sup> גם שיר זה זכה להלחנתו של נרדי ונפוץ במהירות בכל גני הילדים בארץ. מספרים שהודי עצמו – כך המשיך להיקרא גם בבגרותו – שנה את השיר. השיר קיבל מפנה טרגי לאחר שהילד הודי, שהיה קצין בצה"ל ומפקד פלוגת טנקים, נפל בקרבות בגולן בימי מלחמת יום הכיפורים. לאחר מותו הוענק לו עיטור העוז.<sup>20</sup>

כאמור, לא ברור מתי נכתב השיר "אמא יקרה לי". על פי מסורת עמומה, שהונצחה גם באתר זמרשת, דפנא כתב את השיר בשנת 1904, כאשר עזב את בית הוריו באוקראינה, וזו הייתה פרידתו מאמו שנשארה מאחור.<sup>21</sup> קשה להאמין בכך, מפני שאין זה שיר פרידה עצוב אלא חרוזי ילדים פשטניים שאמורים להתאים לכל אחד ואחת ובכל זמן. אני מניח שהשיר נכתב סמוך להלחנתו, ב-1960.

19 הנוסח המקורי של השיר, השמור בארכיונו של דפנא בספרייה הלאומית, שונה מגולגליו המאוחרים. במקור נקרא השיר "שאלות להודי", ושלוש השאלות שבשיר כלל אינן שאלות שהילד מפנה לאביו אלא שאלות שמופנות אל הילד על ידי סבו! השיר נפתח כך: "הודי חמודי ובן אביטל (כך?) / שאלה ראשונה אותך פה אשאל", וכך גם בהמשך.

20 שרון כהן, "הודי חמודי, גיבור מלחמה", הספרנים: מגזין הספרייה הלאומית, 3 בספטמבר 2019.

21 קורין אלבז-אלוש, "שיר געגועים: הסיפור מאחורי 'אמא יקרה לי'", *ynet*, 20 בפברואר 2023; זמרשת, "אמא יקרה", 920.

באוצר שירי הילדים בעברית יש שיר דומה, "אמי", שחיבר יצחק קצנלסון (1886-1944). השיר, שנכתב בשנת 1922, נפתח פחות או יותר באותן מילים:

|                   |                  |                |
|-------------------|------------------|----------------|
| אם יש לי יקרה,    | זו אמי – גם יומם | כי אבכה ובכתי  |
| אם יש לי נעימה, – | גם לילה היא אתי; | גם אמי על-ידי; |
| אלמלי ידעתם       | בפתי כי תגע –    | אנכי אם אצחק   |
| מה אהב את אמי!    | ומתקה לי פתי.    | וצחקה עמדי.    |

|                 |                   |                |
|-----------------|-------------------|----------------|
| בבקר אך איקין,  | כוס חלב לי תגיש – | כי אישן בלילה, |
| אך אקום משנתי,  | כדבש לי החלב;     | וחלומי כה ערב, |
| כבר אמצא את אמי | כי אכאב, תט ידה – | בחלומי ומלאך   |
| עליד עריסתי.    | וכאבי כבר חלף.    | אט-אט אלי קרב, |

וחרש לי נושק,  
והולך מעמי –  
חי נפשי, לא מלאך,  
זאת נשקה לי אמי!<sup>22</sup>

גם כאן מדובר בשיר שמאדיר את האם ומדיר את האב. האם היא מקור הדאגה והמסירות, שמלווה את הילד מהשכמת הבוקר ועד חלומות הלילה. היא גם מקור החיות: היא הדואגת למזון (לחם וחלב), לבריאותו הפיזית והנפשית של הילד, ונשיקתה היא מעין נשיקת שרף המשרה ביטחון ורוגע. האב אינו נוכח בשיר ואינו חלק מהמרקם שבתוכו מתהווה הילדות הביתית.

האם שיקף השיר את יחסיו של קצנלסון עם אמו הפרטית? סביר שהמשורר חשב על סתם אמא ועל סתם ילד. ובכל זאת מעניין לבדוק מה היה טיב יחסיו עם אמו, ותשובה לכך נתן אחיו הצעיר אברהם: אהבה עמוקה, בלתי מצויה כמעט, שררה בין אמא ויצחק כל השנים. איזו אהבה! אזכור, עת הייתה מספרת על ימי המצוקה והמחסור בבית בשכבר

22 קצנלסון, שירים, א, עמ' 31-32; קצנלסון, יש לי שיר, עמ' 9. השיר נדפס לראשונה בשנת 1922 בדור-שבועון לילדים 'שבלים', הוצאת הוועד המרכזי של "תרבות" בפולין בוורשה, שנה ראשונה, ו (י"ט בסיוון תרפ"ב), עמ' 19-20. ככל שידוע לי שיר זה לא הולחן.

הימים, ויצחק הקטן, השובב הגדול, בבואו – נהרה באה עמו. יגון וקדרות שוררים בבית, ויצחק נושא קולו בשיר – והיגון נרתע ונדחק. עד הימים האחרונים היה בהליכותיו של יצחק לגבי אמא מן ההתרפקות ואיזה פינוק ילדותי. גם כשהיה מבוגר היה אוהב לשכב, ראשו על ברכי אמא, והיא סורקת לו את מחלפותיו הארוכות וכולו כְּלָה ללטיפת אם, אמו.<sup>23</sup>

אין להבין מכאן שמעמדו של האב קופח בזמר העברי – כלל וכלל לא. גם לכבודו של אבא נכתבו שירים רבים. כזה הוא למשל "שיר ערש" ("נומי, נומי, ילדתי"), שכתב יחיאל היילפרין והלחין יואל אנגל ב-1927. כדרכם של שירי ערש, השיר מושר בפי האם לילדתה, אך הוא מעלה על נס לא את האם הדואגת, יושבת הבית, אלא את האב החזק, ש"הלך לעבודה", "הלך אל הכרם", "אל הפרדס", או "אל השדה", ומשם יביא לילדתו הקטנה "מתנה".<sup>24</sup>

ב"שירו של אבא" ("אם בהר חצבת אבן"), שכתבה והלחינה נעמי שמר בשנת 1966 לזכר אביה מאיר ספיר, לא נזכר כלל האב, אך הוא מבוסס על מילים שנהג לפזם ("ייבנה המקדש") וממנו משתקף עולם מלא תום של אב מגשים, החוצב, נוטע ושר "מזמור חדש" לתחיית עמו.<sup>25</sup> גם "אבא שלי" ("לאבא שלי יש סולם"), שחיברה תְּלֵמָה אֶלְיָגוֹן-רוֹז והלחין נמרוד טנא (1961), הוא שיר אהבה, שלא לומר הערצה, לאבא (ובדיעבד גם שיר פרידה של אליגון מאביה, שמת כשהייתה נערה).<sup>26</sup> ואילו "אבא, אבא" שחיבר יורם טהרלב והלחין אבי טולדנו (2017), כבר מתייחס למשפחה שמתפרקת בגירושים, ובמילים "אינני בוכה, אני ילד גדול" אף קורץ ל"דני גיבור" ("אמא אמרה לי: דני") הקלאסי של מרים ילן-שטקליס (1941), שמודיע לאמו כי "אינני בוכה. אף פעם. אינני תינוק-בכין", אך מה לעשות? "בוכות הדמעות בעצמן".

23 שלמה אבן-שושן, "ספור חייו של המשורר", קצנלסון, יש לי שיר, עמ' 126.  
24 נדפס לראשונה בקובץ בְּקֶרֶן זְוִית: שירי משחק לגני ילדים ולבתי ספר, השירים מאת יחיאל היילפרין, המוסיקה מאת יואל אנגל, ב, תל אביב: הַגָּהָה, תרפ"ז (אגב, הצלילים הראשונים של "נומי נומי" נלקחו מלחן מוקדם יותר של חנינא קרצ'בסקי לשיר הערש שעיבד ביאליק "תחת ערש בני הרך").  
25 תמר זיגמן, "נועה נולדה בשדה בין דשא לאבן", הארץ, תרבות וספרות, 12 באוגוסט 2022, עמ' 2; ראו גם להלן בפרק העשירי.  
26 גרדוש ואליוגון, 100 שירים ראשונים, עמ' 32. על הרקע לכתבת השיר: "בדיעבד הבנתי שהשיר 'לאבא שלי יש סולם' היה הדרך להתמודד עם המוות שלו", וואלה, 13 בספטמבר 2020 (paisculture.walla.co.il/item/3383160).

ובכל זאת, לאמא יש בדרך כלל מעמד אחר. אמנם הביטוי הרווח "אמא יש רק אחת" איבד מחיוניותו – והרי יכולים להיות גם שתי אימהות או שני אבות – ועדיין המילה "אמא" היא פקעת רגשית וצומת עצבי בעלת אנרגיות ועוצמות. כשאנו קוראים "אמא'לה", למשל, זו יכולה להיות מילת אהבה וחיבוב על דרך ההקטנה, אך גם ביטוי לתדהמה, לפחד, לבהלה או להפתעה. ולא רק בעברית אלא בכל שפות העולם: אמא, מאמע, מאם, מאמי, מאמא, מוטער, מאטקה, מאמושי – היא תמיד אחת והיא תמיד "שלי".<sup>27</sup>

קשת ענקית של רגשות מלווה את אמא – מאהבה והכרת טובה ותודה אין סופית של ילדיה, עד האשמתה בכל הדברים הגרועים שעברו עליהם. היא תקריב את טובתה האישית בעבור ילדיה, ולפעמים גם את חייה. היא מגוננת, דואגת, אוהבת וחומלת, ובעיקר מסורה עד אין קץ, ולפיכך גם אהובה ונערצת. ילדיה, שחשים כי לעולם לא יוכלו לגמול לה כערכה ולהחזיר לה אותה מידה של אהבה, ירעיפו את הרגשות הללו על ילדיהם וחוזר חלילה; אבל אמא היא גם זו שיכולה להיות שתלטנית, רעילה וקנאית, מתערבת, מתקרבת, אשת מדון מניפולטיבית, שיודעת ללחוץ על "הכפתורים הנכונים", לטפח רגשות אשמה בילדיה ולהתעלל בהם רגשית. אמא יכולה להיות גם מביכה ובלתי נסבלת.

רגשות החיבה והכרת הטוב כלפי ההורים הם מן היסודות הטבעיים והקדומים של התרבות האנושית. הפסוק שנחקק בעשרת הדברות "כִּבֹּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ" (שמות כ, יב), הוא כנראה המקור הסמכותי ביותר ליחס של כבוד שילדים נתבעים לחלוק להוריהם, שווה בשווה. בסופו של דבר – רומז לנו הסופר המקראי – זה לא רק הגון ומוסרי אלא גם כדאי ("לְמַעַן יֵאָרְכוּן יְמֵיךָ עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ").<sup>28</sup>

אך ההיסטוריה המנטלית של האנושות הוכיחה שגם בתחום זה אין ולא

27 נציין כי בשפות רבות כנויי האם כוללים את העיצור ה"רד" מ' ומגע קל של השפתיים זו בזו, בעוד שמות האב מתאפיינים בעיצורים "קשים" – ב (אבא), פ (פאפא) או ט (טאטע).

28 מלבד מצוות כיבוד אב ואם, רק מצוות שילוח הקן (דברים כב, ו-ז) – שגם בה יש היבט של חמלה אימהית ("לא תקח האם על הבנים") – זוכה במקרא להבטחה דומה לאריכות ימים ("לְמַעַן יֵיטֵב לָךְ וְהָאָרֶכֶת יָמִים").



מאפיית "אמא"  
בירושלים

יכול להיות שוויון מלא. אמא – בשל העובדה הביולוגית הפשוטה שהיא זו היולדת – הפכה סמל אוניברסלי לדברים רבים שאבא לעולם לא יוכל לתת. ייצוגים שונים של "אמא" הם מאבני הפינה של התרבות האנושית משחר היות העולם: במיתוסים קדומים, בתנ"ך, במיתולוגיה היוונית והרומית, בפרוזה, בשירה ובדרמה, בציור, בפיסול, באמנויות התיאטרון, הקולנוע והטלוויזיה, בספרות העילית ובספרות הפופולרית, בפולקלור ובהומור, וכמובן בתולדות הדתות ובמדעי הנפש למיניהם – אין תחום מתחומי החיים ש"אמא" כלשהי לא תהיה נוכחת בו ותשפיע עליו. ספרות האוטוביוגרפיות והזיכרונות, בכל השפות, מתחילה בדרך כלל שם, בבית ההורים, בבית אמא.

היא זו שנתפסת – בעיני עצמה ובעיני אחרים – כמי שאחראית על תזונתם (alma mater; האם המְזינה), בריאותם של ילדיה ועתידם. הזיכרונות

הקולניריים של רובנו מתקשרים לאוכל שהכינה אמא. בעין הדמיון המאוחר, "האוכל של אמא", גם אם היה בנאלי וסתמי, נושא מטען סימבולי ומנחם, אוכל שיש בו "סיפור", ואין זה מקרה שלא מעט מסעדות ומאפיות בעולם נושאות את השם "אמא".

את לשון הדיבור היומיומית נוחלים הילדים בכל השפות מאמא ("מאָמע-לָשון") ולא מאבא, והמושג "שפת אם" הוא בעל תוקף חוקי. לא במקרה ביטויים מואנשים כמו "אמא מולדת",<sup>29</sup> "אמא רוסיה" (מְטוּשְׁקֵה-רוּס), או "אמא אדמה"<sup>30</sup> מיוחסים לנקבה. היא גם המקור לטוהר ולקדושה, ובתחום זה הגדילה לעשות כמובן הנצרות, שטיפחה את מיתוס האם הקדושה שילדה בלי חטא. האם זה מקרה שהגידופים הוולגריים ביותר שמטיחים גברים בזולתם (בכל השפות ובכל התרבויות) נוגעים דווקא לאימותיהם ולאברי ההולדה שלהן? הרי מה יכול להיות חילול הגבריות יותר מאשר ביזוי מיניותה של האם הפרטית שלך והצגתה כמופקרת?

ואולם האהבה ורגשות התודה, שמאפיינים את היחס הטבעי של ילדים להוריהם, עשויים גם להיפגע בשל ציפייה מופרזת של ההורים לנאמנות מוחלטת של ילדיהם לחינוך הביתי שהוענק להם. ההבחנה המקראית הקדומה בין שני סוגי החינוך שמעניקים ההורים – "שָׁמַע בְּנֵי מוֹסֵר אָבִיךָ וְאַל תִּטֵּשׁ תּוֹרַת אִמְךָ" (משלי א, ח) – היא ספרותית בעיקרה. ספק אם יש הבדל בין "מוסר" האב ל"תורת" האם, ולמרות זאת ה"נטישה", שבמהלך הדורות האחרונים הובנה בעיקרה כעזיבת המסורת הדתית, ובפועל הביאה את רוב הנוטשים למסלול של התנגשות ישירה דווקא עם האב, נקשרה בפסוק זה לאמא.

29 בשפות רבות המולדת מזוהה גם עם האבא (Vaterland; Fatherland; Patria), אך בעוד שהזיהוי הגברי הוא "קשה" ונקשר במלחמות, בדם ובאש, הקישור לאמא הוא "רך" יותר ונקשר באהבה וברצון החיים. זיהוי מוחלט של האמא והמולדת נמצא בשיר "אנחנו שרים לך", שכתב יעקב אורלנד ב-1930 והלחין דוד זהבי ב-1935: "אֲנַחְנוּ שָׂרִים לְךָ, מוֹלַדְתִּי וְאִמָּא [...] אֲנַחְנוּ בְּנִים רַק לְאִמָּא, לְאִמָּא / אֲנַחְנוּ כְּלָנוּ שְׁלֶךְ. [...] אֲנַחְנוּ רוֹצִים לְאַהֵב אוֹתְךָ, אִמָּא / אֲנַחְנוּ רוֹצִים בְּךָ לְחַיִּית. // עַל תְּכַלֵּת שְׁמִיךָ הַבִּיטִי נָא, אִמָּא, / פּוֹרְחִים עוֹד כְּרוֹבֵי הַחֵלוֹם. / אֶתְּ לֹא תִאֲמִינִי, אוֹתְךָ כִּי נְשִׁימָה / מוֹלַדְתִּי עִמָּל וְשָׁלוֹם".

30 כמו אמא, מרפאת, מחבקת וקולטת את ילדיה בלי שום תנאי. היא "טובה וחכמה", שקטה, מנחמת, "וכמו תמיד סולחת".

כשהמשורר דוד שמעוני חיבר בשנת 1919 את שירו המפורסם "מָרְד", שמקצתו גם הולחן והושר, הוא חילק את סמכות ההורים בצורה דומה:

אַל תְּשַׁמְעוּ, בְּנֵי, אֶל מוֹסֵר אָב  
וּלְתוֹרַת אִם אֶל אֶזְנֵי תֵט,  
כִּי מוֹסֵר אָב הוּא: "קוּ לְקוּ..."  
וְתוֹרַת אִם: "לְאֵט, לְאֵט..."<sup>31</sup>

מנקודת מבטו אין שום הבדל בין האב, שהוא אולי קפדן יותר, לבין האם, שהיא אולי מתונה ורכה יותר. המשורר קורא ל"בן" – "סופת האביב", החלוץ השם פעמיו לארץ ישראל בניגוד לרצון הוריו – למרוד בסמכות שניהם במידה שווה (נשוב לעניין זה בפרק השישי של ספרנו, כשנדון במחיר החלוציות).

האם היהודייה, וכמותה גם האם הישראלית, ספחה אליה, עושר בלתי רגיל של דימויים מכלילים, נטולי בסיס רציונלי ואף גזעניים. הניגוד הפולקלוריסטי כביכול בין אמא אשכנזייה ("הפולנייה"), צוננת ומנוכרת, לבין אמא בת עדות המזרח, המאופיינת כפשוטה ובה בעת חמה ומלאת שמחת חיים, חדר לרבדים עמוקים של התרבות הישראלית העממית. ניגוד זה – שהוא כשלעצמו רק חלק משיח הזהויות העדתי – מתבטא למשל בסטריאוטיפים הקולינריים (גודש תבלינים, חריפות וצבעוניות, לעומת אוכל תפל וחסר טעם שסמלו הוא ה"געפילטע פיש"), ואלה ממשיכים גם לחיי המין; לא מיניותן של האימהות עצמן – שהרי זו מוצנעת בדרך כלל – אלא של בנותיהן, שמייצגות את הלהט והתשוקה המזרחית מול הפריג'ידיות האשכנזית.<sup>32</sup> השיעור העצום של נישואים בין-עדתיים בישראל מקהה בתהליך אטי אך יציב את עוקצה של חשיבה נבערת זו, ומחזיר את הדיון לאמא הכלל-ישראלית.

31 השיר נדפס לראשונה בכתב העת התקופה, ז (תר"ף), עמ' 408-411.

32 הירשפלד, "נס הלחם והדגים", רשימות על מקום, עמ' 115-127; פדבה, דמות הפולנייה בתרבות הישראלית; נעמן, ידוע שהתימניות חמות במיטה.

ב-1988 כתב מאיר שלו את ספר הילדים **אבא עושה בושות**, שזכה להצלחה רבה. דמויות ההורים בספר זה מתבססות מלכתחילה על היפוך סטריאוטיפים: האם היא אשת קריירה וכתבת טלוויזיה נמרצת, ואילו האב הוא טיפוס רך, אטי וביתי, שגם מתגלה כאופה עוגות נהדרות. אבל בושות? גם אמא יכולה לעשותן, ואפילו יותר טוב. ברומן **הבטחה עם שחר** (1960), אוטוביוגרפיה דמיונית שחיבר הסופר היהודי-הצרפתי יליד וילנה רומן גארי (Gary; 1914-1980), האב אינו נוכח כלל.

זהו שיר הלל לאמו של המחבר שהשתלטה לחלוטין על חייו. הספר נפתח בתיאור המבוכה העצומה שנגרמה לו כאשר האם באה לבקרו בבסיס הצבאי שבו שירת ערב מלחמת העולם השנייה:

ראיתיה יורדת מהמונית לפני הקנטינה, מקלה בידה, סיגריה בין שפתיה ותחת מבטם הלגלגני של חברי, פרשה זרועותיה בתנועה תיאטרלית, בהמתינה שבנה, לפי מיטב המסורת, יטיל עצמו לתוכן.

צעדתי לקראתה, כביכול בביטול, אגב משיכת כתפיים [...] הייתי נבוך ונרגז מחמת התפרצות זו של אִם לממלכה גברית [...] חיבקתי אותה בקרירות המבדחת ביותר לה הייתי מסוגל. ניסיתי לשווא להביאה אל מאחורי המונית, כדי להסתירה ממבטי החיילים, אולם היא פשוט צעדה צעד אחד אחורנית כדי להסתכל בי ביתר הערצה [...]

חושבני שמעולם לא שגא בן את אמו כפי ששנאתיה באותו רגע. אולם בעודי מנסה להסביר לה במלמול של כעס שהיא שמה אותי ללעג בעיני כל חיל האוויר [...] לבשו פניה ארשת נעלבת, ושפתיה החלו רוטטות, ושוב שמעתי אותה הצהרה בלתי נסבלת החוזרת ונשנית לעתים כה קרובות:

– אז מה, הנך מתבייש באמך הזקנה?

בבת אחת נשר מעלי מעטה הגבריות, הקשיחות והגנדרנות. חיבקתי אותה בזרועי האחת ובידי השנייה הראיתי לחברי אצבע משולשת.<sup>33</sup>

אמו "הזקנה" של גארי הייתה אז בשנות החמישים שלה. בהמשך כתב: היו רגעים בהם כמעט ונחנקתי תחת משא אהבתה שלה. רגעים בהם לא

<sup>33</sup> גארי, **הבטחה עם שחר**, עמ' 6-7. על ההיבט הרעיל של קשריו עם אמו סיפר גם הפסיכולוג ארווין יאלום בספרו **אמא ומשמעות החיים**, עמ' 11-25.

יכולתי עוד לשאת זאת. הייתי זקוק למעט עזרה. לא העליתי בדעתי לפרוק מעצמי את האחריות שהטילה עלי מסירותה והקרבתה העצמית: אמרתי להגשים את כל מאווייה. אך שאפתי למעט מנוחה. רציתי שמישהו ימלא את מקומי או לפחות יחלוק עמי את גורלי, כשאצא לקרב הכיבושים בטרם אשוב הביתה ואטיל את העולם לרגליה.<sup>34</sup>

האם שנוכחת בזֶמַר היהודי והעברי כרוכה בלי הפרד בזו שנוכחת בפרוזה ובשירה הלירית. כמעט כל פרק בספר זה משיק ונוגע בשתי הסוגות. ברור שלא כל פעם שסופר, משורר או פזמונאי כותב "אמא" הוא באמת חושב על אמו. אדרבה, הרושם הוא שפרט לספרות הזיכרונות והאוטוביוגרפיות, רוב האימהות הן ייצוג של אם יהודייה או כלל-אנושית, כזו שיכולה להתאים למידותיהם של רבים מן הקוראים. יש שהדבר ברור וגלוי לעין, אבל ברוב המקרים ייצוגי האם מערבבים את האישי והסמלי.

כאשר כתב ביאליק בראשית 1901 את הפואמה מרטיטת הלב "שִׁירְתִּי", הוא תיאר בה את העוני הנורא ששלט בילדותו בבית הוריו, שאף התעצם לאחר מות האב. עולמה של האם חרב עליה באחת, אך היא הייתה נחושה לפרנס את יתומיה:

אֶז תּוֹצִיא הַשּׁוֹקָה אֶת-חֶלְבָּה וְדָמָה.  
בְּעֶרְבַּי הִיא שָׁבָה כָּל-עוֹד בָּהּ נִשְׁמָה,  
כָּל-פְּרוּטָה הַבִּיאָה נֶאֱרָה בְּמֵאָרָה,  
רְקוּקָה בְּדָם-לֶבָה וְטְבוּלָה בְּמִרְרָה,  
וּבְשׁוּבָה רְצוּצָה כְּכֶלֶבָה מְדַחָה -  
עַדִּי חֲצוֹת הַלַּיְלָה לֹא כִבְתָה אֶת-נִרְהָה  
וְיָדֶיהָ בְּפִזְמֶק בְּמַחַט שֶׁלְחָה,  
וְדוּמָם מִתְמַצִּית מִכְאוּבָה נֶאֱנָחָה.<sup>35</sup>

34 גארי, שם, עמ' 110.

35 ביאליק, שירים (מירון), ב, עמ' 83-87; ביאליק, השירים (הולצמן), עמ' 189-193.

שנתיים אחר כך שרטט יוסף קלזנר קווי מתאר לביוגרפיה של ביאליק וקבע, על סמך תיאורים ששיקע ביאליק בשיריו, כי אמו של המשורר הלאומי הייתה רוכלת בשוק: "האלמנה בקשה מְחִיָּה ליתומיה הרכים והייתה אנוסה להיעשות תגרנית בשוק".<sup>36</sup>

ביאליק לא אהב קביעה זו. הצלצול השלילי של המילה "תגרנית" לא נעם לו, ובמכתב ששלח באותה שנה לקלזנר כתב בפירושו: "אמי לא הייתה מעולם תגרנית בשוק, ומשירי אין להביא ראיה".<sup>37</sup> במילים אחרות: האם שתוארה ב"שירת" אינה בהכרח אמו של המשורר (כשם שלא היו לה שבעה ילדים יתומים ורעבים, שהוזכרו בשיר כְּאֲחִיו ואחיותיו).<sup>38</sup>

גם כשכתב אברהם שלונסקי ב-1925 "הִלְבִּישִׁינִי, אִמָּא כְּשֶׁרָה, כְּתַנְתְּ-פִּסִּים לְתַפְּאָרְתְּ / וְעַם שְׁחֵרִית הוֹבִילִינִי אֶלֵי עֵמֶל", הוא לא חשב על אמו הפרטית – שבחיייה הייתה רחוקה מהדימוי של "אמא כשרה" וכלל לא דומה או מזכירה את נשות העיירה היהודית. הוא חשב, כפי שהעירה המשוררת לאה גולדברג, על "סמל האם היהודית שבגולה [...] אותה אמא שאליה פונים שירי העם היהודיים בידיש".<sup>39</sup>

ארבע שנים אחר כך, ב-1929, פרסם הסופר גרשם שופמן רשימה קצרה ואניגמטית, "אָמִי", שבה השתלבו האישי והסמלי בצורה מרגשת: בשעה קשה הגיעתני הידיעה מעיר מולדתי, כי עוד אמי חיה. ואני כמעט שבטוח הייתי, שנתיתמתי ממנה זה כבר, זה כבר. קשר המכתבים ביני ובין

36 יוסף קלזנר, "חיים נחמן ביאליק, תולדותיו ויצירותיו הפיטיות", אחיאסף, יא (תרס"ד), עמ' 436.

37 לחובר, אגרות חיים נחמן ביאליק, א, עמ' קפד-קפה.

38 מנישואיו הראשונים של האב היו שני בנים, אך הם גרו בעיר אחרת, מנישואיה הראשונים של האם הייתה בת שגורלה אינו ידוע, ומנישואיהם המשותפים היו בת ושני בנים. בפועל, בבית ילדותו של ביאליק היו רק שלושה ילדים. כל זה אינו אומר כמובן שביאליק לא דייק בתיאור אמו; נאמנות אוטוביוגרפית זו הגיעה לשיאה במחזור "יתמות" ובמיוחד בשירו "אֶלְמָנוּת". ראו מירון, הפרידה מן האני העני, עמ' 358-360; הולצמן, ביאליק, עמ' 36.

39 לאה גולדברג, "על ארבעה שירים של א' שלונסקי", מאזנים, לח (תשל"ד), עמ' 275-278. שלונסקי הקדיש להוריו קובץ מרגש של שירים: לאבא-אמא: צרור שירים, תל אביב: כתובים, 1927. הוא היה אז בן 27 בלבד, ושיריו אלה התקבלו בביקורת חריפה של שלמה צמח, "רשימות והערות", הפועל הצעיר, כ, גיליון 26-27, 15 באפריל 1927, עמ' 42-43.

בית הורי ניתק במהומת העתים – והמוות הגדול הלא בילע [השחית] שם  
בינתיים ולא חמל!  
והנה מכתב ובו תמונת אשה זקנה, זרה כמעט (כשנפרדתי ממנה, הייתה  
כבת ארבעים, ועתה הרי היא כבת שבעים); אבל לאט לאט... מטפחת על  
ראשה – כמו אז. המצח היקר הנה הנו.  
אמי, אמי!...  
הוקל ללב. כאילו יש בכוחה לחלצני, להצילני. עוד ילדים אנו כולנו, ילדים.<sup>40</sup>

שלושים שנה לא ראה שופמן את אמו פייגה-חיה, שנותרה בעיר הולדתו  
אורְשָׁה (Orsza) שבפלך מוהילב (היום בבלארוס) ולא ידע מאומה על גורלה.  
את עירו עזב ב-1901 והוא בן עשרים – נסע לוורשה ומאז לא שב. "מהומת  
העתים" – פוגרום שהיה באורְשָׁה ב-1905, מלחמת העולם הראשונה, הכיבוש  
הגרמני והקמת ברית המועצות – גרמה לניתוק מבני משפחתו, ובינתיים הוא  
עצמו נדד למרחקים.<sup>41</sup> ב-1914 השתקע בווינה, ואחר נישואיו ב-1920 לנערה  
אוסטרית עקרו בני הזוג לכפר וְצֶלְסְדוֹרְף שלידי גֶרְךָ ובנו בו את ביתם. רק  
ביולי 1938, אחרי ה"אנשלוס" שבו סופחה אוסטרייה לרייך השלישי, נמלט  
שופמן עם רעייתו וילדיו ועלה לארץ ישראל. כה רחוקים היו חייו עד אז מעיר  
הולדתו ומבני משפחתו שנותרו בה.<sup>42</sup>

והנה מכתב מפתיע, ובו תמונת אשה זקנה וזרה (פרט למצח, שהוא אותו  
מצח, ומטפחת הראש), מבשר לו שהיא בין החיים. כל חומות ההגנה שבנה  
במשך השנים התפוררו בזעקה אחת: "אמי, אמי", שמהדהדת בוודאי את  
פרידתו של אלישע ממורו אליהו שעלה בסערה השמימיה ("וְאֵלִישַׁע רָאָה  
וְהוּא מְצַעֵק אָבִי אָבִי רָכַב יִשְׂרָאֵל וּפָרָשִׁיו", מלכים ב ב, יב). הוא יודע שאמו  
הזקנה כבר לא תוכל לממש את תפקידה הקדמוני לגונן עליו, להצילו ולחלצו,  
ועדיין, גם לאחר עשרות שנים בלעדיה, הוא חוזר למצב הקיום האנושי  
הבסיסי: ילד העומד מול אמא, וגם בבגרותו ובזקנתו תמיד יישאר הילד שלה:  
"עוד ילדים אנו כולנו"...

40 פרסם לראשונה: מאזנים, 12 ביולי 1929, גיליון יז, עמ' 4 (ההדגשות במקור).

41 גוברין, מאופק אל אופק, עמ' 59–62.

42 באר, מזיכרונותיה של תולעת ספרים, עמ' 15–97.

הזעקה "אמי, אמי" התגלגלה מאוחר יותר לאמירה נוקבת בשיר של אמיר גלבע (1914-1984), שנכתב בשנת 1953. זהו שיר בן שתי שורות בלבד, שכותרתו "שיר לְעוֹלָם" רומזת לביטוי "לעולם לא" או "לעולם לא עוד" (קיינמאָל מער). גלבע, שהוריו וכל אחיו ואחיותיו נרצחו בשואה, התייחס לא רק להקשר אקטואלי (הפולמוס על הסכם השילומים עם גרמניה המערבית), אלא גם לזיהוי העם כולו עם אמו הפרטית ('עמי', 'אמי'). כפרה לרוצחי העם היהודי – דבר שהוא אינו מוכן להעלות בדעתו – כמוה ככפרה לרוצחי אמו.<sup>43</sup>

מאות מחקרים, ספרים ואנתולוגיות פורסמו על "אמא" – בכל השפות, וכמובן גם ביידיש ובעברית.<sup>44</sup> לצד תיאורים נלהבים ומתרפקים על תפקודיה המסורתיים של האם היהודייה במזרח אירופה,<sup>45</sup> התפרסמו בדור האחרון גם מחקרי מגדר, שמקצתם מאשימים את ההגמוניה הגברית ביצירת דמות לא מאוזנת שלה. מנקודת מבט פמיניסטית, החברה הפטריארכלית, וכמוה הדתות הממוסדות, הועידו לאם תפקידים שלא ביקשה לעצמה. נכרכו בה ציפיות מוגזמות, שמלכתחילה לא ניתן לממשן, ולפיכך היא תמיד תצא "שק חבטות" ומי שידה על התחטונה.<sup>46</sup>

בהקשר הישראלי חדרו גם נימות ביקורתיות לנקודת המבט המעריצה של האם ההרואית – החל ברבקה גוֹבֶר ("אם הבנים" מימי מלחמת העצמאות) וכלה במרים פרץ ("אם הבנים" מימי מלחמות לבנון ורצועת עזה) – השולחת את בניה לשדה הקרב, במעין היפוך מגדרי של עקדת יצחק.<sup>47</sup> גם המשפט המפורסם שטבע דוד בן-גוריון ב-1955 – "תדע כל אם עברייה כי הפקידה

<sup>43</sup> השיר נדפס לראשונה בספרו של גלבע, שִׁירִים בְּבֶקֶר בְּבֶקֶר, עמ' 110, ואחר כך בספרו קְהָלִים וְאֲדָמִים, עמ' 287.

<sup>44</sup> אנתולוגיה של שירי "אמא" ביידיש, ובה נאספו 53 שירים – מאורי צבי גרינברג ועד אברהם סוצקבר – ערך י"ח בילצקי, אמא בשירת יידיש. על דימויי אמא בספרות העברית בדור האחרון ראו למשל בלבן, תשע אמהות ואמא; הנ"ל, הבריחה אל האמהות וממנה.

<sup>45</sup> עבודת הדוקטורט של רינה בקשי, תפקיד האם היהודייה בחינוך ילדיה, מסתמכת על ארכיון של כ-250 ראיונות שערכה בשנות הארבעים של המאה הקודמת האנתרופולוגית הידועה מרגרט מיד בקרב מאות יהודים שהיגרו לניו יורק ממזרח אירופה. הראיונות לא התמקדו באם דווקא, אלא בחיים בעיירה היהודית בכלל, והיו הבסיס לספר הידוע *Life Is With People* (1952), שבמשך עשרות שנים נחשב למקור מוסמך לתיאור השטעטל. ראו קירשנבלט-גימבלט, מבוא.

<sup>46</sup> ראו לדוגמה שיפמן, דמות האם בסיפורת העברית.

<sup>47</sup> אולמרט, אימהות ללוחמים בספרות העברית.

הפגנה למען שחרור  
החטופים, ירושלים  
2024



את גורל בניה בידי המפקדים הראויים לכך" – שנחקק על קיר מבנה בבית הספר לקצינים של צה"ל, מהדהד במהופך את מסר העקידה: לא האב מוסר את בנו ואת חייו לידיהם של אחרים אלא האם, וממילא היא זו שאמורים לתת לה דין וחשבון. אין זה מקרה שאחת מתנועות המחאה המשפיעות ביותר בישראל, שהביאו לזירוז נסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000, נקראה "ארבע אימהות".

גם במאבק המתמשך לשחרור החטופים שנפלו בשבי חמאס ב-7 באוקטובר 2023 בלט מקומן של האימהות שהובילו רבות מן ההפגנות, ובייחוד עינב צַנְגְּאוֹקֶר, ממנהיגות המחאה, שחזרה והדגישה את היותה "אמא של מתן". התארגנויות שונות של נשים ליוו את מחאתן בשירת "בואי אמא", שבו נעסוק בפרק התשיעי של הספר.

סקירה מקיפה של כל מאות השירים היהודיים והעבריים שנכתבו על אמא בכל הזמנים אינה אפשרית. הם רבים מספור, מה גם שנכתבו בסוגות מגוונות –

משירים ליריים-אמנותיים ועד שירי ילדים פשוטים. רבים מהם נכתבו בידי גברים, שמדרך הטבע לעולם לא יוכלו להיות אימהות, וממילא לעולם לא יוכלו להבין במלואה את נקודת המבט האימהית-הנשית ולא את עמדת הבת מול אמה. גם אני, הכותב על הכותבים, שייך למין הגברי ולפיכך מקבל בענווה את מגבלותי.

אמא, על סבך דימוייה, ייצוגיה והשתקפויותיה בכמה שירי זמר יהודיים ועבריים, על נפתולי לידתם וגורלם ועל גלגוליהם והתקבלותם, היא שתעמוד במרכזו של ספר זה.